

ՎԵՆԵՏԱԼԱՅ

Թ

(ՏԵՍ յԷԼ 145)

Մ յիշատակաց մէջ առաջին և պանծալի զրելու է Հայերէն տպագրութեան սկզբնաւորութիւնն ի Վենետիկ, որոյ վրայօք շատ անգամ գրուած է, և զեռ նոր և ստուգազոյն ծանօթութեամբք՝ Բազմալէպ օրագրիս անցեալ (1890) տարուան սկիզբները (եքես 99—104). ուր՝ որչափ որ հաւանական և զրեթէ անստարակոյտ կ'երեւէր յիշեալ պրոց (Ախտարաց, Հեքիմարանի, և այլն) շատ տարի յառաջ քան զԱբգարու տըպագրեալ Սաղմոսը՝ տպագրուիլն ի Վենետիկ, բայց յայտնի վկայութիւն մի չկար. և ահա գտաւ և յայտնեց մեզի զայս մեծայարգ և բանասէր անձ մի Սահակ եպիսկոպոս Գապայեան միաբան Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանաց, որու երախտապարտ և շնորհակալ կ'ըլլամք այս տեղ. գտած զըրոյկն է Խորհրդատետր մի, այս համառօտ յիշատակարանաւ. «Տպագրեցաւ սուրբ» տառն ի ԶՀԲ (1523—4) ի աստուածապահ քաղաքս ի Վենեթ, որ է Վենետիկ, Ֆլանկաստեան. ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին. որք կարդայք՝ մեղաց թողութիւն խնդրեցէք Աստուծոյ»։ Քաղաքն յայտնուեցաւ, բայց տպագրատունն զեռ ոչ. կրնար կարծուիլ որ նոյն իսկ Հայոց տան մէջ ըլլայ, ինչպէս ուրիշ տպագրեալ հին գիրք մի կ'ըսէ։ Այս Հայ տպագրութեան կարեւոր խնդրոյն ծանօթութեան մեծ լոյս մ'է, բայց զեռ ոչ բաւական. կը մնայ փափագելի գտնել այս մեղապարտ Յակոբէն առաջ բարեպարտ և բա-

րեքադղ Հայ տպագրող, մի կամ թէ նոյն իսկ Յակոբն է՝ իր առաջին տպագրածը, և ի՞նչ կերպով հնարելը հայերէն տառերը, ինչպէս որ իրմէ 40 և աւելի տարի վերջ (1566) երբեք առաջին տպագիր կարծուող Աբգարն թօխաթեցի՝ իր բլրածը կը պատմէ, միանգամայն և յայտնելով կամ կոչելով Նոր իր տպագրութիւնը, ոսկից հարկ էր գուշակել որ իրմէ առաջ ալ կամ հնազոյն հայ տպագրութիւն կար։ Այս բանիս վկայութիւն մ'ալ ըլլայ (որ չէ յիշուած Բազմալիպի կամ ուրիշ տեղ ծառայուածներուն մէջ), Լորենցոյ ա' Սնանիա հեղինակի մի Տիեզերագրութեան (Cosmografia) գրոց մէջ յիշածը, թէ ինքն աչօք տեսեր է յամին 1562 վերետիկէն բերուած հայերէն տպագիր մի, որ՝ բաժէն կ'երեւի թէ ըլլայ կամ այրբենարան կամ քերական⁽¹⁾։ Դիտելի է և յիշածն թէ Հայոց այբուբենը 29 են, միայն բաղաձայնները համբելով և ոչ զձայնաւորս, և ոչ 0 և Ֆ տառերը։

Աբգարու տպագրութենէն 20 կամ 22 տարի վերջը (1587) նոր տպագրութեան ձեռք զարկեր է ի վերետիկ, և նոր տառերով, աշխարհիկ երէց մի, Տերզնցի Տէր Յովհաննէս, և տպագրեր է Սաղմոս մի ի տպագրատան Յովհ. Ալպերտի (Alberti), իր և իր գործակից Խաչատուր որդւոյն պատկերքն ալ փորագրել տալով և վրան գրելով. Տէր Յովհաննէս Տէրզնցի եւ Խաչատուրն ծառայք Աստուծոյ և յիշողացս։ ՌԼԼ. Իրեն օգնական և ձեռնառու եղեր են իր հոգեւոր որդին, Ստեփանոս, և այլ Չոչայեցի վաճառականը, որոց զխաւորը կ'անուանէ Շահօջի, այլ աւելի երախտաւոր «զկարապետ Բա» ։ զիշեցին (կ'ըսէ) յիշեցէք ի Քրիստոս, որ բազում օգնութիւն հասոյց մեզ»։ Անոն և կ'իսատ (թուի գրոց օրինակին պակասութեամբ) ոտանաւոր մ'ալ կ'իմացընէ գլխուն եկած փորձանքները, և ամբաստանուելով (ի՞նչ բանի համար) ի բանտ ձգուիլը, միանգամայն և ի Հոռոմ գացած ըլլալը, ինչպէս յետոյ և ի Մարտիրոս։ Այս քիչ շատ յիշատակարաններէն կ'իմացուի իր բաւական քանրարակ այլ և բանագտակ և լեզուադէտ ըլլալն։ Ահա զրաձն.

«Այս է տալ և յիշատակարան ի վերայ անուան.

Տամ ես գերեսա՝ ձեր ոտաց կոխան, ունկն դնել այսուիկ բանին,

Որ ես պատմեմ փոքր մի զանցս իմ զեղեալս իմ ի գոյն տաղի։

Երբ որ եղէ այրի գերիս ի Համիթ մայրաքաղաքին,

Մնաց երկու աղջկունք և տղայ մի եօթն ամի.

Պախճան—են ատեցեալն^(?) տարակուսիլ ետ իմ անձին.

Եհան զիս յիմ որբերացն, ած ի Հոռոմ յերկիրն Լատին։

Պորժամ կամեցայ յետ դառնալ, զի վերջ արի զիմ առաջին^(?)

Քսան աւուր ճանապարհը չորս միամիտ յիմ ճանապարհին,

Շրոյ վկայ է Տէր Աստուած՝ որ ծածկատես ամէն զաղտնին.

1. Il cui alfabeto costa, siccome io ho veduto, con una breve metodo del loro idioma, di 29 lettere, di che già ne hanno la stampa, havendo la riportata da Venetia l'anno del sessantidue.

Ձի փաս ինչ ոչ գործեցի՝ զի արժանի լինի բանսին.
 Բանս իմ՝ մեղացն որ յառաջ կայր՝ որ ինչ գործեալ յիմ երկրին,
 փութանակի աստի հասան մի ըստ միով կա....

Զրդ երբոր այն պատահեցաւ լեցին(?)

Ի Հոռմայ թուղտ առաքեցին ի քաղաքին... ասեն...

Նոյն տպագրութեան տարին (1587-8) ի Վենետիկ գալէն առաջ կամ
 (հաւանօրէն) վերջը, Տերզնցին իր որդւօք ի Մարտիլիա գնացեր է, և հօն
 փռանկաց անուանի հին վիպասանութիւն Գեղեցիկն փարիզոս, Le (Che-

Յիշատակարանէս սուրբ Գրիգորի
 և ինքնամբ քո և ողորմեամ եզ.

Յիշատակարանէս սուրբ
 առ քամէնաւք երայս ինքն Զօրև

(Տես յերես 194)

valier Paris et la belle Vienne) թարգմաններ է հայերէն ոտանաւոր
 չափով. որ եթէ ուրիշ լեզուագիտի օգնութեամբ ալ եղած ըլլայ, դարձեալ
 արդիւնաւոր է Յովհաննէս, մանաւանդ եթէ նկատուի այն վիպասանութեան
 հին փռանկ լեզուն և ոճը. թարգմանութեան վերջը նոյնպէս ոտանաւոր յի-
 շատակ մ'ալ գրած է, որոյ սողից առաջին տառերն կը կազմեն այս բանս.
 « Չտեր Յովանեսի Տերզնցոյ ասաց յոս », փոխանակ ասացեալ կապելու.
 գրածն թէպէտ զմեզ ի Վենետիկոյ դուրս կը հանէ, բայց իր այս տեղ ըրած
 գլխաւոր գործն (տպագրութիւնն) ներելի ընէ, զնոյն օրինակել և կարդալ,
 որովհետեւ շատ սակաւագիւտ ալ է գիրքն. « Յիշատակ թարգմանչի տառիս.

Զարիւք պինտ լի երես որ կայ
 Տրորեալ մածիմ ոտացդ վերայ .
 Եղբայր , լեզուով մի յիս զըթայ ,
 Բամեալ հոգուս ողորմի տայ .
 Յորդ արտասուօք գոչեմ ահա ,
 Ողորմեցէք որպէս Յովբայ :
 Վկայն իմ Տէրն է , կրկին վկայ .
 Աղադակեմ , ձայնսս կու գայ .
 Նա որ ասէ մի Տէր ողորմեա
 Եղկելոյն այն որ կու կենայ ,
 Ի յաղենին առնու և խնդայ :
 Տրամադրեալ սա ի Ֆրանցայ
 Էր ի քաղաքն Մաուշիլիայ .
 Բամել թուիս մերոյս Հայկայ
 Զերդ և հազար և երեսուն կայ ,
 Նայ աւելի եւս վեցամեայ ,
 Յվերջ ամսուն յամաց սոցայ .
 Որ և երկրիս այս մեծ արքայ
 Յինրիքոս կոչեն ըզնա :
 Այլ ես յորդովք քաղաքս ուղղայ .
 Սիրտս իմ կամի որ միշտ երթայ .
 Այլ ճանապարհս երկրի սորայ՝
 Յամաքն և ծովն կապեալ մնայ :
 Յաւտարութիւնս մաշեցայ ,
 Որ ի երկիրն Ֆրանցայ .
 Այս ի՛նչ ցաւ է , կայ և մնայ :
 Կատարեցաւ բանս » :

Անցողաբար յիշեմք որ Տէրզնցին ի Հռովմ եղած ատեն (1583), Հա-
 յոց վերակացու կամ իշխան անուանեալ Սուլդանշահի (Աբգար սպադրի
 որդւոյն) և ուրիշ զինաւորաց կողմանէ՝ երկայն նամակ մի գրած է , արձակ
 և ոտանաւոր (իր ոճով) առ Դաւիթ պատրիարք Երուսաղեմի , հրաւիրելով
 որ քայ ընծաներաւ ՚ի Հռովմ , և տեսնէ Գրիգոր ԺԳ Պապուն ըրածները , մա-
 նաւանդ Նոր սոմարի հաստատութիւնը , զոր և յաջորդ տարին (1584) Թարգ-
 մանեց ինքն Տէրզնցին և սպադրեց ի Հռովմ :

Ժ . Տպագրութիւնն ի հարկէ կը պահանջէր նախընթաց որ և է գրագի-
 տութիւն մի կամ գրաւոր ճաշակ . այս ճաշակին գործին՝ որ է լեզուն , կըր-
 նայ յատուկ ըսուիլ կամ զիւրազիւտ Հայոց . ամէն ատեն ծանուցուած է
 մերայոց յաջողութիւնն օտար լեզուներ սովորելու , խօսելու և թարգմանելու ,
 նախ բանիւ ապա և գրով : Ռուբինեանց տէրութեան ատեն վայելչապէս

ծաղկած էր լեզուագիտութիւնն ալ թարգմանութիւնն ալ թողլով զընդհանրութիւնն և գալով ի մասնաւորն՝ յիտալականն, և առանձինն ի վերաբերեալն ընդ վենետաց, տեսանք արդէն Ճի դարուն կիսէն առաջ Աւագ կաթաւանապետին թարգմանի գործ կատարելն ալ երբեմն ի վենետիկ եկած ատեն (Բագմ. ԽՐ. 433.) և իր ծառայութեան վարձը խնդրելը։ — Գրեթէ 200 տարի վերջը (1519) Դամասկացի մ'ալ նոյնպէս կու գայ ի վենետիկ իր թարգմանորէն ծառայութեան վարձը հաստատել տալու։ Գիտնալու է՝ որ վենետք մեծ առուտուր ունէին յԱսորիս, ուր իրենց զխաւոր գործատեղին և պաշտօնեայն որ գռնց (console) կ'անուանէին՝ կը նստէր ի հին մեծ և բարգաւաճ քաղաքն Դամասկոս, ուստի յետոյ փոխադրեցաւ ի Բերիա (Հալէպ)։ յայտնի է որ այդ քաղաքաց ընակչաց հասարակ լեզուն արաբերէնն էր, տեղացի Հայք ալ իրենց լեզուէն զատ խօսէին զայս և ըզթուրքաբէն։ ուստի թէ վենետաց և թէ ուրիշ արեւմտեայց կըրնային ըլլալ և կ'ըլլային թարգմանք։ Ասորոց երկրին և վենետիկ փոխադարձ վաճառաց տարուբերի համար՝ բանուկ մաքսատուն կամ բաժնուն մի հաստատուած էր այդ մեծ քաղքին մէջ, առնուած բաժն վենետք կոդդինոյ (Cottimo) կ'անուանէին, և ժողոված բաժն ու հաշիւն անլրէպ կը խաւրէին ի վենետիկ։ այս բաժնաւ թարգման էր Գեորգ տեղացի Հայն։ Ճի դարուն վերջի տարիներէն սկսեալ, կ'ընդունէր տարեկան վարձք 216 դուկատ, որ ըստ նիւթական արժէից 500 ֆրանգէն աւելի է, ըստ իրականին՝ այժմեան արժէից՝ թերեւս երկպատիկ աւելի։ ինչպէս վաճառականութիւնն՝ այսպէս անոր վերաբերեալ ամենայն հաշիւը ալ փոփոխական են, աւելի կամ նուազ։ 1518ին առեւտուրն շատ յաջող չըլլալով՝ Դամասկեան բաժից մեծ պաշտօնեայքն ի վենետիկ՝ ուզեցին իրենց բաժնաւ ծառայողներն ալ անոնց վարձն ալ նուազեցընել, և զխաւոր թարգմանին տալ՝ 150 դուկատ միւսին։ Գեորգ լաւ գիտնալով իր արժէքն՝ վստահութեամբ եկաւ ի վենետիկ, և խնդրեց տէրութենէ՝ որ քննեն իր 20 տարի ըրած հաւատարիմ ծառայութիւնը և չի զրկեն զինքը իր թոշակէն։ վենետք կամ տէրութիւնն շատ խիստ էր այսպիսի խնդրոց և վարձատուութեանց մէջ։ քննել տուաւ Գեորգայ ըրած չորածը։ Դամասկոսէ ելած եկած գունցը միաբերան վկայեցին, որ ալ միայն թարգմանութեամբ այլ և շատ ուրիշ գործերով օգտակար եղեր էր Գեորգ իրենց և տէրութեանն։ Երեքակոյսն ալ հաւանութեամբ վճեց (31 մայիսի, 1519) որ կենօք չափ արուի Գեորգայ 200 դուկատ տարեկան, և զարձեալ ուրախութեամբ ծառայէ Հասարակապետութեան։

Անպէս ալ կ'ընէ Գեորգ զեռ շատ տարիներ։ և երբ կը վախճանի 1536—7 թուին, Դամասկոսի գունցն և խորհրդականք թարգման կ'ընտրեն իր որդին Մարկոս, որ մականուամբ Յատալլահ կոչուէր։ Թոշակ տալով 50 դուկատ, 50 դուկատ ալ իր հօրը առնելիքներուն համար։ վենետիկ պաշտօնեայք ալ կը հաստատեն զայս (ի 4 մարտի, 1541) ի շնորհս իր հօր «հաւատարմութեան, ժրութեան, լաւութեան և յաջողակութեան» (attenta la fe-

de, solertia, bontà et sufficientia del quondam Turzimana del nostro Cottimo, et li meriti suoi, և այլն)։ Երկու տարի վերջը (17 օգոս. 1543) ոչ միայն հօրը գովեստը կը կրկնեն պաշտօնեայք հասարակապետութեան՝ այլ և Մարկոսի՝ թէ լեզուագիտութեան համար (արաբ, թուրք, փոսնկ), և թէ մանաւանդ իր գործօնութեան, ոչ միայն ի Դամասկոս այլ և ի Դալմատիա, ուր զրկած էին. կը վճեն որ տրուի իրեն ալ ինչ որ հօրը կը սրուէր, այսինքն 200 զուկատ տարեկան, այս պայմանաւ որ միայն Մարկոս ըլլայ թարգման ի Դամասկոս, և ուրիշի բան չի տըրուի։ — Մարկոսի լեզուագիտական յաջողութեան պանծալի յիշատակ մ'ալ կայ ի վէննաիկ, այլ և ի բժշկական գրագիտութեան, վերոյիշեալ թուականին մօտ տարիներ. երբ այս քաղքիս մէջ մեծ անուն Նիկողոս Մասսա բժիշկն, թէ վարպետութեամբ և թէ հեղինակութեամբ, ուզեց տըպագրել արդէն ի լատին լեզու թարգմանուած արաբացի գերահոլակ էպոլ Սինայի գործերը, (զոր Երոպացիք Առիւնենա կ'անուանեն, մեր հին ազգային բժշկապետն Մխիթար Հերացի և այլք Սինայի որդի) ուզեց նոսե աւելցընել անոր վարքն ալ, զոր գրած էր անոր աշակերտն (Զօրզան? Էլ Կիւզկանի). և ահա այս ետրի գրուածին թարգման գտաւ մեր Մարկոսը, որուն բառ առ բառ իտալերէն թարգմանել տալով՝ ինքն դարձուց ի լատին, և յետոյ տպագրել տալով յամի 1544, ընծայեց առ Սուրբն Կարոլոս հռչակաւոր արքեպիսկոպոսն Միլանո։ Մասսա իր զրոց յառաջբանին մէջ կը վկայէ զայս։ Վիսպոլենթիտ գերմանացին որ Արաբացի բժշկաց պատմութիւն գրած է նաեւ թարգմանութեանց, չէր կրնար վէննաեկոյ Դիւանաց ծանօթութիւն ունենալ, անոր համար կարծեօք կ'ըսէ թէ գուցէ Ֆրանչուա՛ ալ բուն արաբացի եղած ըլլայ և յետոյ քրիստոնեայ ըլլալով՝ Մարկոս անունն առած։

Վէննաք այնքան ընդարձակ և զանազան տեղեր յարեւելս առուստուր ունենալով՝ ի հարկէ և թարգմանաց կարօտ էին, թերեւս ոչ այնքան այն օտար երկիրներու և կղզիներու մէջ, որքան բուն իրենց մայրաքաղաքին, որ կենդրոն կամ ժողովարան էր ամենայն ազգէ վաճառականաց. ի դիւանս յիշեալ կամ հանդիպեալ թարգմանաց հնագոյնք են մեր վերոյիշեալ Դամասկացիք. անոնցմէ վերջ նոյն (ԺԶ) դարու մէջ կը յիշուին քանի մի Յոյնք կղզեցիք և Կիպրացիք, որպիսի էր Նորէս Յակոբ (1587—1620) հմուտ աւար, թուրք և պարսիկ լեզուաց, անկէ առաջ Միքայէլ Մամբրէ, և այլք. յաջորդ դարուն (ԺԷ) մէջ կը յիշուին և հայազէտ իտալացիք, ինչպէս Ֆերանչիսկո Սկարամելլի (Secaramelli, 1630), Ֆորդիս և Պովիս ի կէս դարուն, այլ և Հայք, Գեորգ որդի Յակոբայ որ և յենսար էր (1634), Մարտիրոս Լոյսենցոյ որդի Պետրոսի (1630—40), Պօղոս (1652), նոյն

1. Cum invenissem Marcum Fadellam damascenum, Venetorum mercatorum Interpretem, atque operam dedissem, ut is verba Sorsani vulgari Sermone exponeret, latinis ea mandare decrevi.

ժամանակ և մէկ Մկրտիչ Ռիոգա որ Հայ է թէ Խառաքի՝ յայտնի չէին՝ :

ԺԱ. Այս աստին և վերջը Հայք աւելի բազմացեալ և հաստատ բնակելով ի վենետիկ՝ այնքան կարօտութիւն չկար թարգմանչաց, ոչ իրենց համար և ոչ պետութեանն, և ոչ ալ մեծ յարգ մի ընդուա թարգմանութեան՝ որպէս գրով: Այս եղբի մասամբ՝ Մարկոսի պէս և աւելի ալ նշանաւոր եղած է մերազգին խաչատուր Դաշրիժեցի, պարսիկ ընդուն լաւ խալիբէն թարգմանելով հետաքրքրական գրքոյկ մի, որ է վիպասանութիւն մի Պանդրիստութեան կամ ուղեւորութեան Սերենդիպոյ⁽¹⁾ կղզոյն թագաւորին երեք որդոց. վերնագիրն է, Peregrinaggio di tre giovani figliuoli del Re di Serendippo: Per opera di M. Christoforo Armeno, dalla persiana nell'italiana lingua rapportato. նախ տպագրուած է յամի 1557, յետոյ այլ և այլ անգամ. մեր ձեռքը գտուածն է 1584ի տպագրութիւնն, ի վենետիկ, փոքրիկ ութածալ, 83 թուղթ. ինչ պատճառաւ թարգմանուած և տպագրուած ըլլալ՝ խենք խաչատուրը արեւելեան ոճով յառաջարկէն, իր խալիբէնէն թարգմանելով ի հայ. « Միշտ գովութիւն Տեա- » ռն Աստուծոյ, ռաեղծողին եօթն երկնից և չորս տարերաց, և այլ ա- » մեն իրաց որ կ'երեւին ի վերայ երկրի, և արարչին մարդոյ՝ որ գերազանց » է քան զամենայն կենդանիս. որուն ոչ միայն միտք ընծայեց՝ իր աստուա- » ծութիւնը ճանչալու, այլ և ընդուն՝ իրմէ ընդունած բարեաց շնորհակալ » ըլլալու: Ես խեղճ մեղաւորս խաչատուր (Christoforo) Հայ, իմ երկի- » ըրտ Դաւրեժ քաղցին մէջ գտուած ասանս՝ շատ անգամ շատերէն կը լը- » սէի որ Յուանկաց կողմերը շատ ազնուական և մեծահանճար մարդիկ կան, » զոր և դիրին էր հասկընալ անոնց քով գտուած գեղեցիկ և զարմանալի » բաներէն: Ասկէ մեծ փափագ մտաւ ի սիրտս՝ այդ երկիրը տեսնելու, մա- » նաւանդ որ քրիստոնէից իշխանութեան ներքեւ էր, ուր Քրիստոսի կրօնից » ծէսերը և իշխանաց սովորութիւնները կրնայի ճանչնալ, ես ալ քրիստո- » նեայ ըլլալովս ալ աւելի կը փափագէի: Արդ օգնութեամբ Տեառն Աս- » տուծոյ ճամբայ ելնելով ի Փոնտիկաստան երթալու, իմ առաջին հանդիպած » տեղն եղաւ վենետիկ. որ որովհետեւ բոլոր աշխարհիս մէջ իր նմանը » չունի, կրնայ ըսուիլ թէ Աստուծոյ և ոչ ուրիշի ձեռօք նախ շինուած » ըլլայ: Երբեք մէջ գետեղուած է, և թէ ջրով թէ ցամաքով՝ մարդ ամէն » կողմը կրնայ երթալ գալ. վասն զի միշտ կը գտուին տեսակ մի ծած- » կուած նաւակք՝ կռնատալ ըսուած, որ ուր որ մարդ ուզէ՝ կը տանին: » Պալատաց և տանց մեծ մասն երկու գլու ունի, մէկն ջրի վրայ, ուր » ինչ որ պէտք է ընտանեաց՝ նաւակներով կը բերուի, մէկալն փողոցի վրայ » է, ոսկից ամէն մարդ ուզածին պէս կ'եկնէ կը մանէ: Այս քաղքին մէջ » ուրիշ կենդանի չերեւնար, բայց միայն մարդիկ և գեղեցիկ ու վայելահա-

*. Ըստ ոմանց Սուլտանա կղզի, կամ ուրիշ մեծ կղզի յովկիանոս Հնդկաց:

» սակ կանայք. մինչդեռ մեր քաղաքաց մէջ էշերն և ուղտերն անզազար
 » անցնելով՝ անտանելի նեղութիւն կու տան մեզի: Ժամբաներն ամենամաւ-
 » քուր և աղիւսայտասկ են. շատ և մեծաշէն պալատք և եկեղեցիք կ'ե-
 » ռեւան. կան և շատ հոգեւորներ (կամ հիւանդանոցք, hospitali), ուր արք
 » և կանայք առանձին կը բնակին, և շատ լաւ ծառայողներ ունին. ճեր-
 » մակեղէն զգեստնին շատ մաքուր. բժշկնին միշտ կը հոգան զանոնք, և
 » անոնց ամէն պէտքը կը տրուի: Այս տեղ ճիշտ արդարութիւն կ'ըլլայ,
 » ամենեւին չի թողուիր որ մէկն ուրիշի անիրաւութիւն ընէ. ամէն մարդ կը
 » ջանայ կրցածին չափ Աստուծոյ պատուիրանքները պահել. օրինօք կ'ապրին.
 » և պաշտօնեայք արդարութեան ամենքն ալ շատ գիտուն և շատ բարեւէր
 » անձինք են: Ասոնցմէ զատ կան նաև շատ սենեակներ՝ ուր աղքատ օտարա-
 » կանք, առանց վարձք տալու կը բնակին, այս բանին կրնամ ես համարձակ
 » վկայել, որ երեք տարի է իմ վիճակին պատշաճ սենեկի մի մէջ բնակած
 » եմ առանց բան մի վճարելու. չեմ յիշեր թէ հանգիպած ըլլամ ուրիշ
 » քաղքի մի՝ որ ասկէ աւելի ողորմած և աղքատաց կարեկից ըլլայ: — Արդ
 » ես այսպիսի գեղեցիկ բարուց և սովորութեանց սիրահարուած, իմ հայ-
 » ընիթս բոլորովին մոռնալով, եթէ և երբեմն ի միտքս ընկնայ նորէն դառնալ,
 » կարծես թէ բաղձանքս մոռցընել կու տայ զայն: Այս տեղ ամէն արուեստի
 » պարագայ մարդիկ շատ մտադիր տեսնելով իրենց բանին գործին, այս
 » քաղքին մէջ իրենց ինծի ըրած շատ և շատ մարդավարութեանց փոխա-
 » ռէն, իրենց զուարճութեան համար ուզեցի իմ մէկ սիրելի բարեկամիս
 » օգնութեամբ իմ լեզուէս յիտալական լեզու թարգմանել Պանդիտութիւն
 » մի երեք երիտասարդ օրդոց Սերենդիպպոյի թագաւորին. որ ըստ իմ կար-
 » ծեացս իր գեղեցկութեանն համար ընթերցողաց շատ հաճոյ պիտի ըլլայ,
 » որով կը յուսամ իրենց շնորհակալութեան արժանի ըլլալ»: — Թաշատուր
 այս յառաջաբանէն զատ նամակ մ'ալ գրած է առ ազնուականն Մարկ —
 Անտոն Ճիւստինանոյ, անոր ընծայելով գիրքը, մէկ մի՝ անոր իրեն ըրած
 շատ բարեբարութեանց համար, մէկ մ'ալ ուզելով անոր մեծ և պատկա-
 ռելի անուամբ բամբասողաց կամ չհաւանողաց բերանը զոցել, ինչպէս որ
 մեր ազգին մէջ ալ կը գտուին, կ'ըսէ. ասկէ զատ ամառուան տաք օրերուն
 մէջ զբաղելու յարմար առիթ մի համարեր է այս գրաւոր աշխատութիւնը.
 նամակն ալ գրած է օգոստոսի առաջին օրը (1557): — Որչափ որ աւելորդ
 կը համարիմ այդ վիպասանութեան (եօթն պատմութեանց) վրայ խօսիլ, ի գո-
 վիստ հիդինակին և Թաշատուր, (թերեւ երկուքն ալ մի են), պէտք է ըսել՝
 որ նախ իտալական լեզուին յստակութիւնն զոլուած է, և 7 կամ 8 անգամ
 տպագրուած. (ազէկ բարեկամ գտած և ընտրած է Թաշատուր. ապրի՛), երկ-
 րորդ, զրուածն ալ կամ արեւելեան ճաշակին համար կամ վայելուչ ոճոյն
 համար՝ թարգմանուեր է ի փոանկերէն, անգլիերէն, գերմաներէն, հոլան-
 դերէն և դանիերէն. հիմայ բաւական հազուագիտ և թանկագին են ասոնք.
 և այս ամենուն արգիւնքն վերաբերի առ խեղճուկ մեղառոր Հայ Թաշա-

տոշրն այն, որոյ նման Հայ մ'ալ գտնելու համար, որոյ զբաւոր գործն այսքան լեզուներ թարգմանուած և տպագրուած ըլլայ, թերեւս հարկ է մեր ԺԳ դարու կոտիկոսի տէր Հէթում Պատմիչն մօտ երթալ:

ԺԲ. Միայն Դաւրիթեցի Խաչատուրն չէ որ Վենետիկոյ վրայ զմայլած և գրած ըլլայ. ուրիշ Խաչատուր երեց մ'ալ կայ, աւելի հետու տեղւոյ մի մականուամբ, Երոփպաքի. ծննդեամբ թէ ուրիշ պատմաւառ այսպէս կոչւած, չեմ գիտեր: Սա աւելի երկար և մանր և սուր դիտողութիւն և ուտանաւոր բանիւ գրած է իր «Յարմարեալ Պատմութիւն Վանատիկոյ փորը» ի շատէ. . . ականատես և ոչ ականջալուր լեալ». զոր և արդէն 44 տարի առաջ հրատարակած եմք ի Բաղմամէպ օրագրի (Ե, 172-77). և կրկնել այն իբր 280 երկայն սողերը՝ ծանր է, թէ և ոչ անարժան գրուած է, մանաւանդ անծանօթի մի, նաև բնիկ վենետ բանասիրի, ինչպէս որ փափագած են այսպիսիք ալ. մեր առջի անգամ հրատարակած ատեն, ինչպէս որ յայտնած ալ եմք, օրինակին մէջ 20 սողի չափ պակաս կար. ուրիշ օրինակ մ'ալ ունեցանք յետոյ անպակաս քիչ մ'աւելի նոր գրուած 1656ին, բայց ոչ ասկէ և ոչ առջինէն որոշ շիմացուի հեղինակին ժամանակը, որ իր գրութեան ամսուն օրը նշանակելով՝ տարին մոռցեր է: Կ'երեւի թէ Դաւրիթեցիէն քիչ ետք ըլլայ. և քան զնա աւելի անաչառ դիտող և գրող. ստորագրած բաները ճիշդ են, բաց ի վենետիկոյ 10,000 կամուրջներէն, և անոր ծագման կամ շինութեան սկզբնադրութեան աւանդութենէ, իբր թէ Հնդկաստանէ եկողէ մի, կամ այն աշխարհին թագաւորաց փախըստեայ գանձերով շինուած ըլլալն: Քաղաքին նեղուածք ըլլալը՝ ջրի մէջ ամփոփելով, և ընկարձակելու համար՝ կամ ծանծաղ տեղուանք ցիցեր տնկելով և անոնց վրայ շէնք շինելը, կամ տուներու վրայէ վրայ յարկեր բարձրացընելը՝ լաւ կը ստորագրէ, ըսելով.

«Պաղ և պաղչայ յաւել չունին, և զոր ունին՝ տան մէջն է նայ. Հանց գեղեցիկ են զարդարեր, նման դրախտին ծաղկեր է նայ. Մէջ քաղաքին կողկիթ չունին, և զոր ունին՝ գիւղօրէքն է. Գրաստու զերեսըն չեն տեսնուր. տեսողացըն մէծ զարմանք է: Նեղուց քաղաք և մարլըն շատ. տունն ի վերայ տան շինեալ է. Հինգ և վեց դարթ տուն են շիներ, ներքինըն զվերինըն չի գիտէ. Տանն հազար կարմունն ունի, ի քաղաքին մէջ երթեւեկն է. Լանուց մէկ տեղ մի հէշ չըկայ. ներքեւն խանութ վրան տուն է: Ծովէն բացուած ցածուն տեղուանք քարով խինով բարձրացընեն, Քանն երսուն տարի դատին, հազիւ տեղ մի ցամբեցընեն: Սան Մարքոյին մալըն շատ է, խարճեն և սարայներ շինեն կամ կու ծախեն, կամ վարձու տան, հրսապով զգրամն աւելցընեն. Քանի մի մեծ տօլապ շինած՝ ծովուն զատակըն կու քերեն, Տանին ի յայն տեղըն լընուն՝ յոր տեղ որ սարայ կու շինեն»:

Խաչատուր՝ թէ այս լեզուով գրուածէն, թուրք բառեր խառնելով, և թէ հետեւեալ սողերով,

«Չերկրին հողըն հլուն շինեն, մարգարտի պէս ծախեն զնայ,

Զթռռաքաց երկրի զմարդըն խաբեն, մէկ մ'ալ ես որ խիստ խաբեցայ»,
կը յայտնէ իր թուրքիոյ կամ արեւմտեան Հայոց կողմերէն ըլլալը. ամենեւին չի յիշեր ազգայնոց ի վենետիկ գտնուիլը կամ անոնց տունն և եկեղեցիին, միայն ի յիշեն Ս. Մարկոս մայր եկեղեցւոյ հարստութիւնը՝ կ'ըսէ.

«Այլասեռից վաճառականք ի տեսութիւն մոռնեն ի նայ,

Զդըլինին շարժեն նորա, շատ ոք զաւանդըն մոռանայ».

այդ այլասեռ վաճառականաց մէջ անշուշտ կ'իմացընէ և զՀայս. իսկ զաւանդի մոռանալը՝ թուի թէ անոնց ապշած նայելու ատեն՝ քովերին ունեցածին մոռնալը, և թերեւս գողցընելը կը յայտնէ։ Այս յանցանքը յայտնի չըսէր խաչատուր, բայց յետ արժանապէս գովելու զքաղաքն և զքաղաքացիս, արդարութիւն համարի և ասոնց անիրաւ կամ անմայել քանի մի գործն ալ յիշել. և թերեւս ոչ որ մերազգի տեսողաց այս զարմանալի քաղաքը՝ ասոր նման արդարադատ չէ եղած. համարձակ կ'ըսէ յետ գովասանութեանը.

»Այն հերիք է զոր գովեցի. պահ մի բամբաս առնեմ զնոսա....

Զվայելութիւնն աղէկ ունին, բայց այս քանի բանս անարգ է» :

Այս անարգ բաներուն պիտաւոր համարի զգեստուց շոպյութիւնն և անպատշաճ բացումքը, կանանց նազանքով քայլումքը, արանց փաղաքշութիւնը, մանր թռչուններ, ծովային և ցամաքային ժժմունքներ ու միջատներ ուտելին, շուները զրկել և զգուել և ինչուան մէկտեղ եկեղեցի ալ մտցընելը, կերակոյց ատեն իրենց բերնի պատառը անոնց տալը, և այլն։ — խաչատուր կ'երեւի թէ ինչպէս սուր աչք՝ այսպէս ալ սուր յիշողութիւն ունի եղեր, կամ տեսածը իր յիշատակաց զըջուկին մէջ կը նշանէ եղեր. վասն զի վենետիկ երեսէն վերջը և զէպ ի Բորֆու կղզի նաւելու ատեն շտապով զրեւ է «ի մէջ նեղութեան ծովուն, (երբ և) ջուր մեր պակասեալ էր»։ այսպէս կը սկսի, վերջն ալ կը կրկնէ

»Այս հերիք է զոր գրեցի, աճըզեցայ. ձեզ ի՞նչ գաղտնի.

Դրովուն թասան զիս առեր. ամենեւին աչք չերեւի.

ի բազում լիմանլիսէ և ի կամու որ շատ լինի՝

Զիժածըններ տակմա քամի. յոյս մեր այն է (որ)՝ Գորֆէզ հասնի» :

Կ'երեւի թէ զրութեան վերջերս յոգնած, և ծովուն թասան՝ այսինքն հոգն մէկ մի առանց յաջող հալու մնալն, մէկ մ'ալ սաստիկ հովով ալէկոծիլն՝ իր զլուխն ալ ժաժեցրեր է. վասն զի հակառակ ի սկզբան բաժներուն վենետիկոյ համար՝ թէ նմանը չկայ, և թէ «տեսնողըն ամէն ապուշ մնայ», վերջը վերջը կ'ըսէ. «Թորժամ զբաներըն գրէի, և առ ընկերըս չխօսէի,

Դիժաղէի ես իմ վրայ՝ թէ վանատիկ աչք երեւի,

Արի՛ զնա՝ ԸՍպանիոյ քաղաք՝ որ գեղորայքն է իբրև զվանատիկ»

և կարգաւ յիշելով Անապոյի (Նաբոլի), Ալիկուան, Ֆլորենցա, Միսսենա, Բալերմոյ, Մարչիլիա, Ճինիլիզ, զարձեւալ կրկնէ «գեղն է նման վանա-

» տիկոյ»! Թերեւս յիշելով վենետիկոյ նեղուց ըլլալը. իսկ միւս յիշեալ քաղաքաց միջի ե զրոյի բնորոշութիւնը, իրեն ալ սրտնեղութեան ատեն այսպէս ըսել տուեր է: Բայց լաւ է որ զոհութեամբ կ'աւարտէ գրուածը.

« փառք շինողին օրինողին, պակաս չըներ զնաֆաղանին».

Ամենեքեան բարով վայելեն, օրհնեն գտնողըն պարգեւաց».

Եւ կրկին փառատրութեամբ կը կնքէ. « փառք Աստուծոյ յամենայն ժամ»:

Կըրնանք մենք ալ փառաբանակից ըլլալ առ Տուռն պարգեւաց, որ այնպիսի մովթ ե խուլ դարու մէջ (ԺՉ) ասանկ սուր թէ ե անհարթ կամ անօգնական հանճարներ պարգեւեր է մեր խաչատուրներուն, որ է ըսել թէ մեր անծանօթ հանճարեղ ազգայնոց մէկ քանին յայտներ է, իրենց հայրենի երկրէն շատ հեռու ե անկարծելի կողմեր: Կարծեմ այս վերոյիշեալներէն ե անոնց ժամանակակից՝ շատ աւելի հանճարեղ ե հնարագէտ քան զվենետիս, մեծաքան տօղապ շինող ե ծովուն յատակը քերող Հայ մ'ալ պիտի ճանչցուի, որ երեւի թէ նոյն իսկ իրեն բազմահնար յաջողութեան համար՝ հանրածանօթ ըլլալով այն ժամանակ, ի վենետիկ յատկաբար Հայնե կոչուեր է, L'Armeno, ինչպէս յաճախ կը գրուի քաղբին Գիւանաց մէջ:

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆԻ ԸՐԱԾ ՄԻ

ՆՈՐ ԳԻՒՏԻ ԱՌԹԻՒ

ՐԱՐԱՏ» ամսագիրը՝ ժամանակէ մ'ի վեր նորանոր ոյժեր ընդունելով իւր խմբագրութեան մէջ, արգէն ակեղ է իւր նոր ուղղութեան հետ՝ օրէ ցօր կարևորութիւն ես ստանալ, մասնաւոր կերպով մեր սիրելի նախնեաց անյայտ ե կամ անտիպ մնացած երկասիրութեանց հատուկօր հատուածոց հրատարակութեամբք, զորս հետզհետէ հանելով դարաւոր փոշիներու մէջէն՝ կու տայ 'ի վայելա ազգասէր ուսումնասիրաց: Այսպիսի խնդառիթ շարժման մի՛ գործունեայ վաստակաւորաց մէջ ծանօթ էր մեզ՝ դեռ երկու տարի յառաջ Մ. Խորենացոյ Պատմագրութեան վրայ հրատարակուած շահագրգիռ յօդուածներովը՝ Միաբան մականունանալ սրամիտ ոմն, որուն ուսումնասիրութիւնքը մնացին ե կը մնան դեռ առանց եզրակացութեան: Իսկ ներկայ տարին բացաւ նա Անանիա Նարեկացոյ Խոստովանութեան Գրոյն ե 158 հերձուածներու՝ նախնեացմէ մնացած Թարգմանածոյ համառօտագրութեամբք, որոնք կրօնականէն զատ պատմական արժէք մ'ալ ունին: Իսկ այժմ, այսինքն է Ալարիկ ամսաթերթին մէջ, կու գայ դարձեալ 'ի հան-